BADIIY MATNDA EMOTSIONAL-EKSPRESSIV MODUSNING FRAZEOLOGIK IFODALANISHI

Yunusaliyev Boburxon To‘lqinjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti tilshunoslik
kafedrasi tayanch-doktoranti
ORCID ID: 0009-0002-0744-2584

Annotatsiya

Ushbu maqolada badiiy matnda emotsional-ekspressiv modusning frazeologik vositalar orqali ifodalanishi tadqiq etiladi. Frazeologik birliklar so‘zlovchi yoki muallifning diktumga nisbatan subyektiv his-tuyg‘u munosabatini ifodalashning ta’sirchan vositasi sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada emotsional-ekspressiv modus tushunchasi, frazeologizmlarning konnotativ ma’no tuzilishidagi emotiv va ekspressiv komponentlar hamda ularning badiiy matn semantikasidagi roli o‘zbek, rus va ingliz tilshunosligidagi manbalar asosida tahlil qilinadi. Tahlillar Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasidan olingan misollar bilan dalillanadi.

Kalit so‘zlar: *emotsional-ekspressiv modus, frazeologik birliklar, badiiy matn, emotivlik, ekspressivlik, konnotatsiya, subyektiv munosabat, frazeologizm.*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda matnning semantik va pragmatik qatlamlari o‘rtasidagi munosabat alohida tadqiqot predmetiga aylandi. Fransuz tilshunosi Sh. Ballining diktum va modus haqidagi konsepsiyasiga ko‘ra, gap mazmuni ikki qatlamdan iborat: obyektiv mazmun (diktum) va so‘zlovchining unga nisbatan munosabati (modus). Modus tarkibida emotsional-ekspressiv modus alohida ajralib turadi — u so‘zlovchi yoki muallifning diktumga nisbatan his-tuyg‘u munosabatini ifodalovchi kategoriya hisoblanadi. Mazkur kategoriyaning ifodalanish vositalari orasida frazeologik birliklar muhim o‘rin tutadi.

O‘zbek tilshunosligida frazeologiya sohasining asoschisi prof. Sh. Rahmatullayev tomonidan yaratilgan ilmiy maktab bu sohadagi keyingi tadqiqotlar uchun mustahkam zamin hozirladi [1]. Frazeologik birliklar I. Qo‘chqortoyev, Sh. Rahmatullayev, A. Rafiyev, A. G‘ulomov, A. Mamatov kabi olimlar tomonidan turli jihatdan tadqiq etilgan; ularning izlanishlarida frazemalarning shakl va ma’no xususiyatlari hamda badiiy asar tarkibida qo‘llanilish imkoniyatlari o‘rganilgan [1]. Rus tilshunosligida V.V. Vinogradov, shuningdek frazeologizmlarning konnotativ-ekspressiv xususiyatlarini o‘rgangan tadqiqotchilar bu kategoriyalar o‘rtasidagi munosabatni o‘z izlanishlari davomida ilmiy asoslab berdilar [2; 3].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Frazeologik birliklarning emotsional-ekspressiv tabiatini o‘rganish ham o‘zbek, ham dunyo tilshunosligida faol davom etmoqda. O‘zbek tilshunosligida bu masalaga doir tadqiqotlardan birida M.J. Bekiyeva frazeologik birliklarning obrazlilik va emotsional-ekspressivlikni hosil qiluvchi muhim vosita ekanligini ta’kidlab, quyidagi xulosaga keladi: *“Frazeologik birliklar obrazlilik va emotsional-ekspressivlikni yuzaga keltiruvchi eng muhim vositalardan biridir. Ular badiiy, siyosiy va publitsistik*

matnlarning ifodaviy ta’sirchanligini oshirish uchun xizmat qiladi” [1]. Bekiyeva maqolasida muallif frazeologizmlarning uslubiy yukini ham izohlaydi, ularni *“ixcham, ma’no jihatdan salmoqli til birligi”* deb ta’riflab, frazeologizm so‘zlovchidan *“har tomonlama ixcham, asosli, obrazli va ta’sirchan shaklda ifodalashni taqozo etadi”* deb yozadi [1]. Bu mulohaza frazeologizmlarning emotsionallik bilan birga milliy-madaniy ekspressiv yukni ham tashishini ko‘rsatadi.

Rus tilshunosligida I.Y. Shishlovaning frazeologik birliklarning emotsional-ekspressiv bo‘yoqdorligiga bag‘ishlangan tadqiqotida frazeologizmlar ikki toifaga ajratiladi: doimiy emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega frazeologizmlar va bunday bo‘yoqni kontekstual shart-sharoit ta’sirida kasb etuvchi frazeologizmlar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, materialda salbiy bo‘yoqdagi frazeologiya ijobiy bo‘yoqdagidan ko‘proq uchragan [3]. Ushbu farqlash badiiy matn tahlili uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ingliz tilshunosligida G. Yeghiazaryanning frazeologizmlar semantikasiga bag‘ishlangan tadqiqotida (2006) konnotativ ma’no tarkibidagi emotiv va ekspressiv komponentlar o‘rtasidagi munosabat tahlil qilingan. Muallif konnotatsiyaning markaziy o‘zagi sifatida emotiv komponentni ko‘rsatib, quyidagicha tariflaydi: “Konnotatsiyaning semantik markazi — emotiv komponent bo‘lib, u doimo ham baholovchi, ham ekspressiv xususiyatga ega” [4]. Bu fikr emotsional-ekspressiv modus va frazeologik semantika o‘rtasidagi bog‘liqlikni ilmiy asosda ko‘rsatadi: frazeologizmning emotiv komponenti baholash va ekspressivlikni ajralmas tarzda o‘zida birlashtiradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Emotsional-ekspressiv modus — so‘zlovchining his-tuyg‘u munosabatini gapning diktum qatlamiga nisbatan ifodalovchi kategoriya. Frazeologik birliklar ushbu modusning ifodalanishida leksik vositalardan farqli o‘laroq, bir vaqtning o‘zida obrazlilik, ko‘chma ma’no va konnotativ bo‘yoqni birlashtiradi. Aynan shu xususiyat ularni badiiy matnda emotsional-ekspressiv modusning samarali tashuvchisiga aylantiradi [1].

Frazeologizmning emotiv bo‘yog‘i baholash bilan chambarchas bog‘liq holda yuzaga chiqadi. Yeghiazaryan ta’kidlaganidek, konnotatsiyaning markazidagi emotiv komponent doim baholovchi va ekspressiv ma’no bo‘yoqdorligini kasb etadi [4]. Demak, badiiy matnda frazeologizm qo‘llanganida, u nafaqat his-tuyg‘uni ifodalaydi, balki diktumga nisbatan ijobiy yoki salbiy bahoni ham birga olib keladi, bu esa modusning eng to‘liq namoyon bo‘lish shakli hisoblanadi.

Frazeologizmlarning emotsional-ekspressiv modus sifatida namoyon bo‘lishi ularning quyidagi semantik xususiyatlariga asoslanadi: birinchidan, ko‘chma ma’no va obrazlilik diktumdan tashqari subyektiv qatlam hosil qiladi; ikkinchidan, konnotativ bo‘yoq so‘zlovchining munosabatini bevosita ifodalaydi; uchinchidan, frazeologizmning turg‘unligi uning emotiv yadrosini saqlagan holda, kommunikativ ma’nosi muayyan nutqiy kontekstda faollashishini ta’minlaydi.

Shishlovaning kuzatishlari frazeologizmning emotsional-ekspressiv potensiali har doim ham to‘liq namoyon bo‘lavermasligini, balki kontekst va uslub cheklovlariga bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi [3]. Bu xulosa badiiy matn uchun ayniqsa muhim: badiiy uslub, ilmiy uslubdan farqli o‘laroq, frazeologizmning emotiv-ekspressiv salohiyatini to‘liq ochish uchun keng imkoniyat yaratadi.

Yuqoridagi nazariy mulohazalarni Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasidan (1936) olingan misollarda ko‘rib chiqamiz. Hikoyada ho‘kizi o‘g‘irlangan kambag‘al Qobil boboning amaldorlar tomonidan talanishi tasvirlanadi; muallif personajning ruhiy holatini ifodalashda frazeologizmlardan mohirona foydalanadi.

Birinchi misol, cholning amaldorlar oldida butunlay ojiz qolgani tasvirlangan o‘rin: *“Cholning butun bo‘g‘inlari bo‘shashib ketdi, keyin tutoqishdi, ammo go‘rda bir narsa deya oladimi!”* [5]. Bu yerda *bo‘g‘inlari bo‘shashib ketmoq* frazeologizmi qo‘llangan bo‘lib, u chuqur ruhiy tushkunlik, holdan toyish, umidsizlikdan madori qurishni ifodalaydi. Iboraning emotsional-ekspressiv modus nuqtai nazaridan ahamiyati shundaki, u personajning jismoniy holati orqali uning ichki hissiy ezilishini obrazli yetkazadi: tana a’zolarining “bo‘shashishi” ruhiy sinishning tashqi ko‘rinishiga aylanadi. Muallif bu ibora orqali Qobil boboga nisbatan hamdardlik modusini, uning nochorligiga achinishni ifodalaydi.

Ikkinchi misol, cholning o‘z taqdiridan nolishi: “*Endi bizga juda qiyin bo‘ldi-da. Peshonam sho‘r bo‘lmasa... — dedi chol yerga qarab”* [5]. Bu o‘rinda *peshonasi sho‘r* frazeologizmi ishlatilgan bo‘lib, u baxtsizlik, taqdirning sho‘rligi, omadsizlik ma’nosini anglatadi. Frazeologizm personajning o‘z ahvoliga bo‘lgan hissiy munosabatini: tushkunlikni, taslim bo‘lishni, ixcham va ta’sirchan shaklda ifodalaydi. “Yerga qarab” degan harakat tasviri bilan birikib, ibora cholning ojizligi va umidsizligini yanada kuchaytiradi. Bu yerda emotsional-ekspressiv modus nafaqat personaj nutqida (o‘ziga achinish), balki muallif bayonida (qahramonga hamdardlik) ham namoyon bo‘ladi.

Har ikkala misol ham frazeologizmning badiiy matnda emotsional-ekspressiv modusni ifodalashdagi muhim xususiyatini ko‘rsatadi: frazeologizm qo‘llanganida, muallif modusi bir necha qatlamda namoyon bo‘ladi — personajning hissiy holati obrazli tarzda jonlantiriladi, bu holatga baho beriladi va o‘quvchida hamdardlik uyg‘otiladi. Aynan shu qatlamlarning yagona ixcham birlikda jamlanishi frazeologizmni emotsional-ekspressiv modusning eng zich tashuvchisiga aylantiradi.

Badiiy matnda frazeologizmlar muallif modusini ifodalashning asosiy vositalaridan biri sifatida bir necha funksiyani bajaradi: diktumni baholash, personajning his-tuyg‘usini intensivlashtirish hamda uning ichki kechinmalarini obrazli shaklda ochib berish.

Tarjimashunoslik kontekstida bu masalaga alohida e’tibor qaratilmoqda. Z.D. Ruzmetovaning 2026 yilgi qiyosiy tadqiqotida ta’kidlanishicha, badiiy tarjimada emotsional ifodalanishni qayta yaratish uchun faqat so‘zni emas, balki uning hissiy va madaniy mazmunini ham saqlash talab etiladi; metafora, idioma va kuchli hissiyot ifodalovchi birliklar tarjimada eng murakkab nuqtalar hisoblanadi [6]. Bu esa frazeologizmlarning badiiy matndagi emotsional-ekspressiv roli ahamiyatli ekanligidan dalolat beradi.

XULOSA

Badiiy matnda emotsional-ekspressiv modus ko‘p qatlamli hodisa bo‘lib, uning ifodalanishida frazeologik birliklar markaziy o‘rin tutadi. Frazeologizm o‘zining obrazlilik, ko‘chma ma’no va konnotativ bo‘yog‘i tufayli leksik vositalardan ko‘ra kuchliroq emotiv vazifa tashiydi: u bir vaqtning o‘zida ham his-tuyg‘uni, ham u bilan birga baholovchi munosabatni ifodalaydi [1; 4]. Aynan shuning uchun konnotatsiyaning markazidagi emotiv komponent doimo baholash va ekspressivlik bilan uzviy bog‘langan holda yuzaga chiqadi, bu esa frazeologizmni modus tahlili uchun qulay obyektga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bekiyeva M.J. Frazeologik birliklar obrazlilik va emotsional-ekspressivlikni yuzaga keltiruvchi eng muhim vosita // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — 2022. — Vol. 2, Issue 1. — Б. 650–655.

2. Виноградов В.В. Русский язык: грамматическое учение о слове. — М.: Высшая школа, 1972. — 601 с.

3. Шишлова И.Ю. Употребление фразеологических единиц с эмоционально-экспрессивной окраской в научных текстах // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2020. — Том 13, Вып. 5. — DOI: 10.30853/filnauki.2020.5.30.

4. Yeghiazarian G. On the Emotive-Evaluative Meaning of Phraseological Units // Armenian Folia Anglistika. — 2006. — Vol. 2, No. 1–2. — P. 75–81. — DOI: 10.46991/AFA/2006.2.1-2.075.

5. Qahhor A. O‘g‘ri (hikoya, 1936) // O‘zbek nasri antologiyasi. — Ziyouz kutubxonasi. — URL: https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/abdulla-qahhor-1907-1968/abdulla-qahhor-o-g-ri-hikoya

6. Ruzmetova Z.D. The Methodology of Rendering Emotional-Expressive Units in Literary Translation: A Comparative Study of Uzbek and English // Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. — 2026. — Vol. 7, No. 3. — P. 31–35. — DOI: 10.51699/cajlpc.v7i3.1537.